

"NOW IS THE WINTER OF OUR DISCONTENT..."

A Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűléséről

1988 április 5-6

"...our discontent..." – mondogattam a monoton angolsággal felolvasó lengyel professzor mögé kifeszített, száz négyzetméternyi lángvörös drapériát nézve, a hónap (az év vagy akár az évtized?) mottójául is felfogható verset. Mi is adhat jelentőséget egy konferenciának? A szakmai színvonal, a hangulat, a kapcsolatépítés sikeressége vagy a pontosan meghatározhatatlan politikai kontaktus?

A „Társadalmi változás és szociológia” címmel, „Paradigma-váltás”, ill. „A magyar szociológia hozzájárulása a magyar társadalom és gazdaság megismeréséhez” alcímekkel Kecskemétre meghirdetett összejövetelen nem hallottam jelentős szakmai teljesítménynek tekinthető előadást. (Erre igazából nem is vártam. Ott voltam az előző vándorgyűléseken is.) Ez persze nem jelenti azt, hogy a megjelentek között nem volt jelentős műveket is létrehozó szociológus, csak azt; az alkalom ismét nem kedvezett a tudományos jellegű, komoly megszólalásnak.

„Félelmetes a szavak inflációja; most olyan előadásokon unatkoztunk, melyekre egy-két éve még fölkapunk volna a fejünket” – mondta Magyarország egyik legjobb társadalomkutatója egy régebbi vándorgyűlés végén. A folyamat azóta csak gyorsul.

Nem szeretnék homályos hasonlatokat halmozni, ezért (részben a már említett Stefan Nowak, az összehasonlító vizsgálatokról szóló túl általános előadásától ihletve) két konferenciáról kell szólnom. Viszonyítási alapul az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1984-es, „Gazdaság, Társadalom, Értékrend” című rendezvényét választottam. Nemcsak azért, mert az ott elhangzott előadások közül több is maradandó értékű, hanem, mert a mostanában legfontosabbá vált értékelési dimenzióról, a „politikai kontextus”-ról kívánok részletesen szólni.

*

A „nyolcvanas évek” szerintem legalább egy szempontból groteszk hasonlóságot mutatnak az „ötvenes évek”-kel; ugyanis közel azonos számban követték egymást azok az évek, amelyekről mindig elhittük magunkkal: most már tényleg lényeges változásnak kell jönnie, mert jövőre már túl késő lenne. E várakozás egyik előző lokális maximuma 1984 tavaszára esett. A májusra tervezett, nagyon jelentősnek hirdetett KB-határozat előestéjén kellett volna lennie a valóban radikális gondolkodókat is felsorakoztató konferenciának. (Ebben az időszakban írta meg 8 közgazdász az „Óvatosság kockázata” című, hatástalan figyelmeztető levelét, szerintem ez a „Fordulat és Reform” közvetlen őse.) A határozat azonban az „áprilisi” nevet kapta, és május első napjaiban még mindenki a kívánt reformok megfojtásának érezte.

Ebben a hangulatban kellett fölolvasni a már korábban megírt reformpárti szövegeket; a közönség is érezte az elkeseredett pátoszt a nyugodt hangokban. (Előző nap még nem hittem volna el, hogy életem első nyilvános politikai tüntetését az MTA szervezi meg.) Szép csendben folyt a hivatalos ideológia szent ökreinek lemészárlása. Tardos Márton szinte mellékesen jegyezte meg: „Nem szűnt meg a társadalmi munkamegosztás embertelen következménye, az elidegenedés.” Bauer Tamás olyan nyugodtan idézte az előző néhány reform- ill. restaurációs ciklus dokumentumait, a legkompromittáltabb szövegeknél is utalva a szerzők személyére, mintha nem is a hullám leszálló ágánál tartottunk volna. (Ezt követően azért szót kért egyik munkahelyi főnöke,

kifogásait így kezdve: „A <restauráció> szóról, mint mindenkinek, nekem is a Bourbonok jutottak eszembe...”) Végül itt beszélt először Hankiss Elemér a második társadalomról. Ekkor nem törekedett tudományos meghatározására, de nagyon pontos politikai definíciót adott: „Az előző társadalom az, ami megjeleníthető az első nyilvánosságban, a második az, ami csak a másodikban.”

*

Talán sikerült érzékeltetnem, milyen is volt az a bizonyos kontextus a ma már „növekedési kaland”-nak nevezett fél-ciklus kezdetén. Az akkori kurucos dühből mára nem sok maradt. A Kecskeméten összegyűlteket már csak valami ernyedt katasztrófavárás jellemezte. Fölélénkültek persze, amikor B. Grusin a szociológia újra intézményesüléséről beszélt (arra a hétre várta az SzKP PB egyetemi tanszékek felállításáról rendelkező határozatát). A tudományos műhelyek hetvenes évekbeli, ismételt szétveréséről is szólt: „Elöntött mindent a hazugság, a kvázi-történészek, a kvázi-szociológusok produktumai...” – kiáltotta, miközben az elnökség tagjainak többsége merev arccal nézett a Tv-Híradó kamerájára.

A magyar hozzászólók jelentős része is fontos dolgokról beszélt, csak éppen úgy tűnt, szavaik és a tudományos egyesület, a hallgatóság, egyaránt súlytalan.

Nem sorolom fel a hozzászólók neveit, a Magyar Nemzet két hosszabb cikket is közölt (ápr.9. és 16.), a HVG 15. száma, sőt, még a Népszabadság (ápr.9.) is foglalkozott a konferenciával. Ez utóbbi lap ugyanazon az oldalon – hatásos szerkesztői ötlet! – közölte a Központi Ellenőrző Bizottság azon határozatát is, amiről a tanácsokozás résztvevői már tudtak... Illetve, biztos tudomásuk nem sokaknak lehetett róla, de a tudást helyettesítő, viszonyítási keretül szolgáló anekdota-gyűjteménybe már bekerült. E sajátos politikai folklór a legtöbb felszólalásban is megjelent, hallhattunk majdnem húszéves tervhivatali viccet: „Ami mindenkinek jó, az az egyéni érdek; ami csak egyeseknek, az a csoportérdek; ami senkinek sem, az a társadalmi érdek” és friss történetet is:

„A társadalom komoly bajai szerintem egy megdöbbentő mutatóban összegeződnek, ez pedig a munkaképes (főleg a 40–50 év közötti) férfilakosság mortalitásának komoly növekedése a hatvanas évek eleje óta. Az ebben látható különbség Magyarország és például Ausztria között sokkal többet mond a helyzetünkről, mint az egy főre eső GNP összevetés”. Nemrég részt vettem a Rajk Kollégiumban egy vitán, ahol fölvettem azt a kérdést a megjelent vezető pénzügyi szakembereknek; mi a véleményük erről? A válasz enyhén szólva cinikus volt: ’Közgazdászok vagyunk, egymás közt; tudjuk, ha a reformokat bevezetjük, akkor pontosan ebből a rétegből lennének a legtöbbben munkanélküliek...’.

*

Az említett közleményekből megismerhető a legtöbb hozzászólás lényege, ezért az ismételt tartalmi összefoglalást feleslegesnek tartom. Csak címszavakkal utalok egy fontos gondolatra és a markánsabb véleményekből kettőt hosszabban idézek:

„A szociológusok kimutatták, hogy a társadalmi juttatások jelenlegi rendszere nem csökkenti, hanem növeli az egyenlőtlenségeket. A politika csökkenti az állami hozzájárulást, progresszíven növeli a térítési díjakat, de csak általánosságokat mond a szociálpolitika reformjáról.

A közgazdászok összefüggő javaslatokkal álltak elő. A politika pedig csinált egy elsietett adóreformot, egy félig kész árreformot, leértékeli a forintot, csak ködösen ígérgeti a bérreformot és hallgat a konvertibilitásról.

A kutatók rámutatnak, hogy a redisztributív állami szféra és a második gazdaság közötti feszültségek hosszú távon milyen negatív következményekkel járnak. Erre a politika úgy reagál, hogy korlátozza a második gazdaság és a piacorientált kisvállalkozások lehetőségeit, fokozza pénzügyi terheiket, anélkül, hogy az állami szférában ténylegesen piaci reformokra lenne képes.

Folytathatnánk a példákat... A lényeg: a felvetett problémákat és javaslatokat a politika reduktív módon kezeli és ezzel az eredeti, tudományosan megalapozott ajánlásokat is diszkreditálja.

Ezért a tudomány képviselőiben új reflex kezd kialakulni. Míg az első időkben a politika nyomása, az eredmények előzetes előírása alól akartak, akartunk szabadulni; a másodikban azért háborogtunk, hogy a politika nem veszi figyelembe a javaslatainkat; addig napjainkban egyre inkább az eredmények felhasználásától – ami egyet jelent a diszkreditálás lehetőségével – rettegnek a kutatók(...)

A politika és a tudomány között strukturális ellentmondás van, talán a legfontosabb eltérés: a tudományt mozgató alapértéknek mindig az igazságnak kell lennie, a politika számára azonban – ha jó politika akar lenni – sokkal fontosabb az, kinek az érdeke? Egy politikai rendszer, minél inkább egyetlen ideológia uralma alatt áll, annál jobban igényli, hogy demokratikus legitimitás helyett a tudomány eszközeivel legitimálják.

Meggyőződésem szerint csak a két szféra autonóm fejlődésére alapozható a politika és a tudomány kapcsolata. Nehéz diszfunkcionálisabb társadalmat elképzelni, mint amelyben a politika igényei határozzák meg a tudomány lehetőségeit – és a tudósoknak kellene meghatározni a konkrét politikai cselekvést." – mondta Kolosi Tamás. Itt emlékeztetnem kell az olvasót a „politika” szó nem egészen tudományos színezetű használatára. Még senki sem akarta kimondani az „uralkodó elit” valamelyik szinonimáját.

Bródy András nemcsak arról beszélt, hogy ma már egy sikeres iparfejlesztési program is az ország leszakadásához vezetne, hiszen értelmetlen csak az industrializációt erőltetni akkor, amikor a fejlettséget már az információ-gazdaság színvonalán és az adott nemzetgazdaságon belüli súlyán lehet igazán ismerni, hanem arról is – és ez hiányzik az általam olvasott beszámolókból – hogy a gazdaság fejlődésének egyik legfontosabb mozgatója a társadalom tagjai közötti nem formalizált információcsere. Tehát nagyon fontos a megbízható távközlés, a tisztességes sajtónyilvánosság, de legalább ilyen fontos az egyes emberek közötti, az ismeretségi körökön is túlnyúló kommunikáció. Ezt pedig a társadalom atomizáltsága és a magyar vállalatokra és hivatalokra még mindig jellemző titkosítási mánia is nehezíti.

A hozzászólók közt volt nem nyugdíjas korú politikus is:

„Nemcsak a szociológia, a politika is szembetalálta magát egy olyan problémával, amellyel nem tudott megbirkózni. Elhangzott itt már a stagnálás szó. Belső hajtóerőnk, az a politikai integráció, amelynek nevében (nevezhetjük akár modernizációnak, akár szocialista átalakulásnak) a társadalmi szerkezetet ki kellett volna alakítani; ez az integráció nem működik.

A kelet-közép-európai társadalmak elég korán észrevették ezt. A modell-kényszerből született politikai berendezkedés ellenállást váltott ki a más tradíciójú, kultúrájú népek, társadalmak körében. Az adaptációs nehézségeket egy válságsorozat is

jelezte: 1953, 1956, Poznan, Budapest, 1968, Prága, 1970, Lengyelország, aztán 1976, Ursus, 1980, a Szolidaritás...

Mindezekre emlékezve csak azt akarom hangsúlyozni: a politikai berendezkedés végülis gazdaságon kívüli kényszerként jelenik meg, és ezzel nemcsak a gazdasági tevékenység motivációit, de a társadalmi kapcsolatokat, a kooperációt, az emberek közti szolidaritás belső motivációit is kiöli.

A társadalom külső burokként magán bordozza a nyers-kommunisztikus elosztási modell jegyeit, ezért, amikor a gazdaság-irányítási reform (mert így nevezték 1968-ban) bizonyos kényszerek hatására elfogadta azt a koncepciót, hogy a szocialista társadalomban is a piac közvetítésével válik a magán-munka társadalmivá, ennek következményét, az érdekluralitást rejtgetnie kellett. Az egészet úgy tüntette fel, mint átmeneti engedményt: majd, ha növekszik a gazdaság teljesítőképessége, akkor majd visszaáll a korábbi boldog állapot... Ez a veszély azóta is fennáll: a szocializmusban mindig megvan a politikának az ereje ahhoz, hogy a társadalmat az előző útra visszaterelje.

Nekem (zárójelben mondom) az a véleményem, hogy ez most nem fog menni. Illetve, egy perifériára szoruló ország leszünk, ha megkísérlik. (...)

A társadalomtudományok által felhalmozott tudás bármikor mellőzhető volt, a politikai voluntarizmusnak semmiféle akadálya nem volt – a legutóbbi időkig. Más kérdés, hogy a társadalom és a dolgok logikája elveti a voluntarista döntéseket – de nem a voluntarista politikát. .

Ha az úgynevezett politikai reform nem jelent mást, mint az eddigi abszolutisztikus hatalomgyakorlási formák racionalizálását, akkor a tudomány esélyei sem változnak.

A másik változat: olyan társadalmat kell létrehozni, ahol a társadalmi és a politikai cselekvésnek is van megnevezhető szubjektuma. Ez csak jelentős, az oligarchikus gyakorlattal szembe forduló, teljes átalakítással oldható meg.

De egy politikus inkább arról beszéljen, ez mennyire lehetséges, ne arról, milyen kívánatos. Szerintem annyira lehetséges, amennyire a társadalom eljut arra a felismerésre: így nem mehetnek tovább a dolgok. Ezt nemcsak közérzetében, vagy a polgári engedetlenség formáiban fejezheti ki, hanem maga is teremthet intézményeket a problémák megoldására. Ezzel jöhet létre a civil társadalom, ahol van szubjektuma a tulajdonnak és a politikának. A tulajdont nem véletlenül mondtam: amíg nincsenek autonóm tulajdonosok, addig csak feudális intézmények lehetnek, addig minden politikai cselekvés kockázatos, a milliók számára nem vállalható, legfeljebb csak dühkitörésként.

Az autonóm személyek gyarapodása szerintem a nem túlzottan távoli jövő kérdése.

Valójában pedig az a válság fordulópontja, hogy a már látható alternatívákból melyik valósul meg. Az előbb említett, az abszolút kormányzás racionalizálása, a válság elmélyüléséhez vezethet, míg az alulról építkező formáció válság-megoldó, katasztrófa-elhárító." – mondta Pozsgay Imre. E határozottnak mondható hangnem tapasztalatom szerint éppen úgy hatástalan maradt az alaphangulatra, mint Nyers Rezső viszonylagos optimizmusa a másnapi, „van-e válság avagy nincs – illetve keressünk más nevet rá?” kezdetű vitában.

*

Jó lenne remélni, mire ezeket a sorokat kinyomtatjuk, a fenti dilemmák jelentős része eldől (és nem minket nyom agyon), így e vázlat bizonyos történeti jelleggel bír majd.

JANKÓ ATTILA